

Akademicky vzdělaní lékaři 16. a 17. století v písemných sporech a polemikách*

1. část

Zdeněk Žalud

Academically educated Physicians in written Disputes and Polemics of 16th and 17th Century. Academically educated physician of 16th and 17th Century had to capture a positive reputation and to maintain the appearance of his skills and learning to retain his superiority to other service providers within the so-called *medical marketplace*. There were many disputes among the graduated physicians: some of them were matters of prestige – an argument between Bartolomeo Guarinoni and Christophoro Guarinoni about the origin of earthquakes, between Conrad Gesner and Pietro A. Mattioli about the appearance of *aconitum primum* – others were matters of life and death – a controversy over the treatment of the Polish king Stephen Báthory between the two chief royal physicians, Simone Simoni and Nicollo Bucella. Some polemics arose whenever an untrained practitioner (*empiricus*) got in the way of an academically educated physician: e.g. an argument over the use of *oxymel* between Doctor Taddeo Duno and the empiricist Thomas Zoius.

Key words: physician, dispute, medical treatment, Conrad Gesner, Johann Crato of Krafftheim, Pietro A. Mattioli, Girolamo Cardano, Simone Simoni

Učené spory a polemiky provázejí evropské intelektuály nejspíše již od doby, kdy si začínají klást filosofické otázky. Starořeční sofisté podněcovali polemiku, které se v Platónových dialozích ujímá hledač a milovník moudrosti Sokrates.¹ Nejen antický, ale i středověký a raně novověký intelektuál si vytvářel svět, v němž se sám definoval v rámci skupiny a kde vznikala různá teoretická „my“ a „oni“. Posilování vlastní pozice a vlastní intelektuální skupiny bylo ještě umocněno rozvinutím písemné komunikace (zejména korespondence) a využitím knihtisku. V akademickém diskurzu medicíny 16. století se navzájem vymezovali racionalisté vůči empirikům,

* Tato studie je výstupem výzkumného projektu GA ČR, 20-03823S, „Jan Marek Marci z Kronlandu (1595–1667) v souvislostech českého filozofického baroka“, který byl podpořen Grantovou agenturou České republiky a je řešen na 1. LF UK a FLÚ AV ČR.

¹ Sémantickou analýzu pojmu sofista před Platónem objevným způsobem prezentuje K. Boháček, „Sofisté, homo protagonensis“, *Filosofický časopis* 54, 2006, č. 3, s. 411–434.

galénici vůči paracelsiánům, *neoterici* vůči těm, kteří byli *antiqui*, atd.² V této době se akademická medicína konstituuje jako svobodné povolání, které nepodléhá cechovní reglementaci.³ Zatímco v 15. století působilo severně od Alp jen málo graduovaných lékařů, v 16. století jejich počet výrazně narůstá. Tito lékaři pocházejí nejen z tradičně lékařských rodin, ale i z rodin obchodníků či řemeslníků; například Daniel Sennert z Vratislavi (1572–1637) byl synem ševce. Graduovaní lékaři zaujímal ve společnosti nejrůznější funkce a vystupovali v různém kontextu. Nejčastěji se věnovali svobodné praxi, nejlépe ve větším městě. Zde mohli zastávat funkci městského fyzika, vykonávali dozor nad špitály, lazarety a podobnými sociálně-zdravotnickými institucemi. Mnozí z nich se stávali univerzitními profesory. Nejvyšší metou lékařské kariéry bylo jmenování osobním lékařem panovníka, což obvykle znamenalo i omezení dosavadních aktivit na jiném poli. Například Andreas Vesalius (1514–1564) po vydání *De humani corporis fabrica libri septem* trvale přešel jako císařský lékař do služeb Karla V., čímž však omezil svou akademickou dráhu.⁴

K akademicky vzdělanému lékaři náleželo vystupování a vzhled učence. K tomu se družila čilá korespondence v rámci raně novověké učené komunity (*res publica litteraria*). Tématy lékařských dopisů nebyly jen medicínské otázky v užším slova smyslu,⁵ ale i záležitosti humanistické vzdělanosti: filosofie a teologie, jazykověda a filologie (včetně poezie), historie, numismatika, genealogie, přírodovědné kuriozity či disciplíny kvadrivia, zejména astronomie a astrologie. Znamý krušnohorský lékař Georg Agricola (1494–1555) se do povědomí současníků zapsal jako mineralog a důlní specialista, Georg Handsch z České Lípy (1529–1578) proslul jako

² Srov. K. Černý, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum: Praha 2014, s. 83.

³ Počátky cechů vztahujících se k léčebné praxi badatelé nacházejí v Itálii 13. století, avšak do zbytku Evropy se šíří až ve 14. a 15. století. Tato sdružení, nazývaná lékařská kolegia (*collegia medicorum*) či podobně, se objevují severně od Alp v 15. a 16. století. Např. College of Physicians v Londýně byla založena roku 1518, v Augsburgu se formovala mezi léty 1507–1563, v Norimberku až 1592; srov. N. G. Siraisi, *Medieval and Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, The University of Chicago Press: Chicago – London 1990, s. 18.

⁴ M. Stollberg, „Zwischen Identitätsbildung und Selbstinszenierung. Ärztliches Self-Fashioning in der Frühen Neuzeit“, in: D. Freist (ed.), *Diskurse – Körper – Artefakte: Historische Praxeologie in der Frühneuzeitforschung*, transcript: Bielefeld 2015 (Praktiken der Subjektivierung, 4), s. 33–35.

⁵ Sem náležejí také spisy věnované výživě, např. otázkám zdravotní prospěšnosti piva a vína; srov. Z. Žalud, „Stýkání a potýkání piva a vína očima laiků a lékařů ve 12.–16. století“, in: Martin Veselý (ed.), *Orosené dějiny*, Filosofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem: Ústí nad Labem 2019 (Studia Historica 22), s. 15–42.

ichtyolog, Johannes Magirus (1560–1596) se stal autoritou v oblasti pevnostního stavitelství, v oblasti astronomie a astrologie se evropskými pojmy stali Ital Girolamo Cardano (1501–1576) a Polák Mikuláš Koperník (1473–1543).

Není divu, že mnozí pozdější graduovaní lékaři se po absolvování kvadrivia vážně zamýšleli nad jinou nežli medicínskou kariérou. Jejich snaha o učenecský vzhled ovšem kontrastovala s každodenní praxí, kdy se lékaři u svých pacientů setkávali s nárký, bolestmi a exkrementy, které často museli analyzovat (uroskopie). Graduovaní lékaři neléčili pouze urozené a bohaté pacienty, nýbrž i četné služebníky v zámožnějších rodinách, movitější řemeslníky a sedláky.⁶ Tato pestrá směs osob však rozhodovala svým míněním o dobré či špatné pověsti lékaře, a tím také o jeho ekonomické úspěšnosti. Nezapomeňme, že tito pacienti si mohli svého lékaře či léčitele vybírat, a proto lze v rámci tzv. lékařského trhu (*medical marketplace*) hovořit o neustálých změnách a nestabilním postavení všech jeho aktérů.⁷ Navíc se na tomto poli nacházela široká škála lékařských praktiků bez akademického titulu, kteří mohli pacientům posloužit na cestě za zdravím stejně efektivně jako graduovaní lékaři a také podstatně levněji. Ničím neregulovaná situace na lékařském trhu tedy mohla průběžně podřývat jejich autoritu.

Aby si graduovaný lékař udržel dobrou pověst a měl pokud možno stálý příliv pacientů, musel neustále budovat zdání svých schopností a učenosti. Toto vytváření dobrého zdání či marketing vlastní kariéry byl Stephenem Greenblattem označen jako *self-fashioning* a Michael Stolberg aplikoval tento koncept na jednání raně novověkých graduovaných lékařů.⁸ Lékařovo chování ovšem nebylo jen jeho osobní vizitkou, nýbrž vypovídalo o celém lékařském „stavu“, který si akademicky vzdělaní lékaři zpočátku neformálně, nicméně cílevědomě budovali. Akademickou vzdělanost chápali jako základ své převahy nad ostatními aktéry lékařského trhu. Při styku se svým většinou nevzdělaným okolím museli být graduovaní lékaři velice opatrní, aby nerozvážně neztratili nic ze své autority. O to větší rafinovanost a důvtip museli prokazovat při styku se svými učenými kolegy, kteří jim takřikajíc „viděli do karet“. Každá výměna názorů mezi nimi mohla odkrýt slabá místa jedné ze stran,

⁶ M. Stollberg, „Zwischen Identitätsbildung und Selbstinszenierung“, s. 35–37, 43–44.

⁷ Ohledně konceptu *medical marketplace* srov. K. Waddington, *An Introduction to the Social History of Medicine: Europe Since 1500*, Red Globe Press: Basingstoke (UK) – New York 2011, s. 2–9, 79–80.

⁸ M. Stollberg, „Zwischen Identitätsbildung und Selbstinszenierung“, s. 41–42. Toto předstírání dobrého zdání svými kořeny sahá až k hippokratovské představě dobré reputace (*dóxa*), která byla pro úspěšného lékaře odměnou a zároveň předpokladem úspěšného pokračování v praxi. Srov. J. Černá, „O lékaři – Úvod“, in: H. Bartoš – S. Fischerová (ed.), *Hippokratés. Vybrané spisy I*, Oikoymenh: Praha 2012 (Knihovna antické tradice, sv. 9), s. 223–224.

což mohl být např. odklon od převažující medicínské teorie (např. od humorální patologie, od Galénovy anatomie), neznalost některých léčiv, ale i pouhá neobratnost při vyjadřování v latině, která byla *lingua franca* akademicky vzdělaných lékařů.

Na vybraných příkladech sporů mezi akademickými lékaři i mezi nimi a jejich neučenými konkurenty uvidíme, jak mohl při polemice posloužit text, ať již rukopisný nebo vydaný tiskem. Lékařské spory lze v zásadě dělit podle hledisek formálních a obsahových. Z hlediska formy se spory liší podle (písemného) média, které bylo užito, často v podobě učeného spisu (traktátu, konsilia apod.) nebo v korespondenci; odrazy polemik ovšem nacházíme v narativních, soudních a dalších pramenech. Z hlediska obsahu nás bude zajímat především příčina vzniku polemiky: tou mohl být nesoulad v přírodovědném bádání, zejm. v názorech na choroby,⁹ ale mimořádnou „výbušnost“ mohla způsobit (neúspěšná) léčba významného pacienta, zde často s porušením lékařské etiky či etikety. Bude nás vždy zajímat míra, s níž jsou polemické argumenty směřovány *ad personam*, nebo naopak *ad rem*.¹⁰ Zásadním limitem budou samozřejmě dostupné prameny, které mnohdy neumožňují sledovat polemiku v celku od jejího zahájení do ukončení. Zůstává otázkou, zda u lékařských sporů k nějakému formálnímu ukončení docházelo, tedy zda nevraživost mezi protivníky nepřetržovala do jejich smrti, či nebyla dokonce tradována v lékařských rodinách po generace.

1) Polemiky přírodovědných expertů

Množství nových poznatků v přírodních vědách na počátku novověku na jedné straně a snaha akademicky vzdělaného lékaře hrát v této oblasti roli experta na straně druhé: to obojí stavělo lékaře nejednou do nezáviděníhodného postavení.

⁹ Učené lékařské spory o moru ve středověku a raném novověku rekapituluje a analyzuje K. Černý, *Mor 1480–1730*, s. 83–108. Další podobnou tematizaci určitého typu učených sporů v českojazyčné produkci bohužel postrádáme.

¹⁰ Určitým indikátorem osobního charakteru polemik je název spisu s řeckou předponou anti-, např. *Antifanchelius* (proti Fanchelioví), *Antiargenterica* (proti Argenterioví) apod. Podle tohoto formálního kritéria shromáždil polemické spisy raně novověkých učenců – včetně lékařů – teolog a literární kritik Adrien Baillet, *Jugements des savants sur les principaux ouvrages des auteurs* (Revûs, corrigés et augmentés par M. De La Monnoye...), Tome septieme: Les Satyres Personnelles Jugements des savants sur les principaux ouvrages des auteurs (nouvelle édition), Tome sixieme: Les Satyres Personnelles, *Traité Historique & Critique de celles qui portent le Titre d'ANTI*, Paris MDCCXII; dostupné z: https://books.google.cz/books?id=XPUFVicUjfYC&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [6. 1. 2021].

Znalci medicíny, od nichž byl očekáván expertní posudek, se často museli pohybovat na nejisté půdě dosud neprozkoumaných jevů (např. magnetismu) a na tenkých hranicích mezi medicínou, přírodní filosofií a teologií. Není divu, že mezi příslušníky Hippokratova cechu docházelo ke sporům: v některých šlo „pouze“ o prestiž, v jiných o život. Takovým prestižním sporem byla například hádka, jejímiž aktéry byl Bartolomeo Guarinoni (1534–1616) a (pravděpodobně) Christophoro Guarinoni (1540–1601) a jejíž záznam nám zanechal syn prvního z nich, Hippolyto Guarinoni (1571–1654). Měla se odehrát roku 1593 v Praze u císařského dvora, či spíše stolu, někdy v podvečer. Lékaři byli nejspíše dotázáni na původ zemětřesení. „Zatímco Bartolomeo zastával názor, že zemětřesení, jakož i blesky a hrom, sesílá Bůh k postrašení lidí a připomenutí konce světa, druhý, nejmenovaný lékař se mu vysmál a všechny tyto síly přisoudil pouze moci přírody.“¹¹ Bohužel nevíme, kdo během sporu získal navrch, zřejmě je pouze to, že hádka nevyvolala písemnou výměnu názorů.

Vážnější kontroverze mezi dvěma akademicky vzdělanými lékaři, trvající mezi léty 1555 až 1565, byla způsobena vyobrazením byliny *aconitum primum* v Mattioliho (1501–1577) Komentáři k Dioskoridově dílu tradičně zvanému *Materia Medica*. V krátkém spisku *De rarior et admirandis herbis* (1555) curyšský městský lékař Conrad Gesner (1516–1565) uvedl, že Mattioliho ilustrace této rostliny se mu zdá být zcela smyšlená (*plane fictitia*), bez opory v přírodě (bez autopsie). Slavný italský lékař ji buď nechal zobrazit podle Dioskoridova slovního popisu, nebo byl oklamán někým jiným. Gesner své tvrzení doplnil obrázkem rostliny *tora venenata*, kterou identifikoval jako *aconitum* a svůj výrok legitimoval několika svědectvími. Kontroverze se rozvinula tím, že oba učenci naverbovali své vzdělané přátele, aby se v záležitosti angažovali.¹²

Oba protagonisté kontaktovali své potenciální spojence soukromými dopisy. Starší Mattioli napsal mimo jiné Ulissu Aldrovandimu (1522–1605) a vylíčil Gesnera jako zbabělce, jenž se sháněl po pomoci nějakého rozhodčího soudce a shledal, že se výsledek obrátil proti němu samému. Gesner se dopisem obrátil na Johanna Kentmanna (1518–1574), jemuž slíbil, že co nejdříve vydá knihu věnovanou právě *aconitum primum*. Oba hlavní protagonisté si uvědomovali konfesijní napětí jejich doby (Gesner byl protestant, Mattioli římský katolík), ale poukazovali také na soupeření mezi německými a italskými učiteli a pokoušeli se u svých korespondentů

¹¹ B. Divišová, „Praha a Čechy ve vzpomínkách Hippolyta Guarinoniho“, *Pražský sborník historický* XLI, 2013, s. 230.

¹² Průběh sporu zde líčím podle studie C. Delisle, „The Letter: Private Text or Public Place? The Mattioli-Gesner Controversy about the *aconitum primum*“, *Gesnerus* 61, 2004, č. 3–4, s. 161–176.

vybudit vlastenecké nálady. Gesner se postupně stal obviněným, avšak navzdory četným a naléhavým prosbám několika dvorských lékařů odmítal sepsat soukromý list, jímž by kapituloval.

Jednou z oněch dvorských lékařských autorit byl Johann Crato z Crafftheimu (1519–1585), který odmítl roli rozhodce a stal se mediátorem. Jakožto lékař Maxmiliána II. měl Crato blíže k Mattiolimu, avšak pokládal tento spor za skandální a pokoušel se jej zchladit. Crato zorganizoval za přítomnosti lékařů Ferdinanda I. a Maxmiliána II. a četných dalších dvořanů a učenců předvedení čili demonstraci sušeného exempláře *aconitum primum*, aby byl porovnán s ilustrací v Mattioliho spisu, a poté o tom napsal Gesnerovi. Curyšský lékař ve své odpovědi Cratonovi 28. listopadu 1562 zpochybnil absenci vláken na kořenu rostliny a bez ohledu na svědky demonstrace Mattioliho skrze Cratona vyzval, aby mu originální rostlinu zaslal. Mattioli mu své *aconitum* zaslal, načež Gesner Cratonovi přislíbil ještě jeden dopis, v němž mu chtěl vysvětlit své pochybnosti o kořenu rostliny a něco nového, co u ní objevil. Tento dopis se nám nedochoval, nicméně v srpnu 1563 Gesner v listu Kentmannovi píše o Mattioliho podvodu. Crato tedy plně neuspěl: Gesner setrval na své představě podvodu, Mattioli pokračoval v obhajobě své rostliny a nadále tvrdil, že Gesnerova identifikace *aconitum primum* není správná. V této fázi sporu získal větší publicitu než Gesner, který umkl, vyjma soukromých dopisů svým blízkým přátelům. Učenecké komunitě se posléze podařilo spor uklidnit a vytlačit jej z veřejné debaty do soukromí.

2) Na bitevním poli proti empirikům

V případě, že se akademicky vzdělanému lékaři postavil do cesty neškolený praktik (*empiricus*), který navrhoval jinou léčbu než akademik, dala se očekávat ještě bouřlivější korespondenční „přestřelka“. Příkladem může být diskuse o léčebném užití oxymelu (směsi medu a octa) mezi Taddeem Dunem (1523–1613) a empirikem Tomasem Zoiou. Duno vystudoval artistickou a lékařskou fakultu v Basileji a poté, na univerzitě v Pavii, se stal žákem slavného Girolama Cardana. Po dosažení doktorského gradu Taddeo žil v Assu (nedaleko Coma) do roku 1551. Jeho korespondence *Epistolae medicales* (vydaná poprvé r. 1555, podruhé r. 1592) obsahuje několik dopisů týkajících se zmíněné debaty.

Kontroverze se rozpoutala u lůžka pacienta, u nějž Taddeo zahájil svou léčbu zánětu pohrudnice a setkal se s Tomasem Zoiou, který mu vyčetl použití oxymelu. Spor bohužel známe jen z Dunovy strany, jenž se hájil odkazy na autoritu Hippokrata a Galéna, zatímco Zoia údajně nedokázal uvést žádné důvody pro své mínění. Nakonec byl spor předán k rozhodnutí Francesku Cigalinovi (1489–1551), lékaři v městě Como, a oba oponenti mu měli zaslat své argumenty pro či proti užívání oxymelu při zánětu pohrudnice.

Zapojením Cigalina dostala kontroverze o oxymelu ještě další, významný rozměr, neboť comský lékař byl vybrán jako expert na pravou a čistou (tj. starořeckou) medicínu, o níž prý empirik Zoia asi neměl ani ponětí.¹³ Na něj se Duno obrací s vědomím rétorické a vzdělanostní převahy: „Pochopíš, že já se ti vůbec nepodobám, jelikož ty mluvíš bez rozumu a léčíš pacienty jako empirik, ale já mám k dispozici své rozumové argumenty.“¹⁴ Duno ve svém dopise Cigalinovi vyjádřil úžas nad Zoiovou zatvrzelostí, který údajně ani neumí psát¹⁵ a navíc prý řekl, že lékaři řídící se Hippokratem a Galénem jdou na zcestí, zatímco on, Zoia, preferuje mínění Michaela Savonaroly (1385–1466, děda slavného dominikána a náboženského reformátora Girolama). Duno tento výrok označil přímo za „bezbožný hlas“, čímž potvrdil až nábožnou úctu vzdávanou starořeckým autorům před revizí Galénovy anatomie A. Vesaliem.¹⁶

Ohledně užití oxymelu se však Duno zcela neshodl ani s Cigalinem, a proto se písemně obrátil na svého učitele Girolama Cardana. Tato milánská autorita svému žákovi potvrzuje zhoubné rozšíření empiriků a přidává zkušenost, kterou má s jedním léčitелеm v Miláně. Cardano je pobouřen, že tento léčitel zabráňuje svým pacientům užívat při akutních nemocech maso, vejce a do jisté míry i víno. Podle

¹³ *Thaddaei Duni Locarnensis Medici, Epistolae Medicinales locis multis auctae: in quibus de oxymelitis facultatibus, & curatione pleuritidis, morborumque articularium tractatur...* TIGURI, excudebat Ioannes VVolphius, typis Froschovianis, MDXCII (2. vydání), fol. 3a–3b: *Quod cum ille [scil. empiricus Thomas Zoius] intellexisset, morem meum, quod pleuriticis oxymeli exhiberem, improbare coepit: id tamen ausus est facere absque ulla ratione aut testimonio. Ego Hippocratem atque Galenum protuli, quos ille omnino audire noluit, sed dixit libenter se iudicium tuum [scil. Francisci Cigalini] subiturum hac in re: Utrum scilicet in pleuritide conveniat oxymeli, an secus. Ego vero nihil recusavi, praecipue quod intelligam te in Graeca, atque adeo vera puraque medicina consumatissimum, hominemque rogavi ut suas rationes literis mandaret, quod me quoque facturum pollicebar, & ad te missurum.*

¹⁴ Tamtéž, fol. 8b–9a: *intelliges enim me tui non esse similem, quia tu sine ratione loqueris ac mederis empiricorum more, ego vero rationes meas in promptu habeo.*

¹⁵ Tamtéž, fol. 9a–9b: *Tuae autem epistolae exemplar ad empiricum illum misi, ut errorem suum cognosceret, & veritatem amplecteretur. Sed bonus ille vir rem nequaquam intellexit, quia ne literas quidem novit. Satis vero illi fuit contumeliis me afficere, ubi ratione omni se destitutum sensit. Sed ego improborum hominum petulantiam nihili facere solitus sum, praecipue quod bonis omnibus noti sunt mores mei, vita, atque literulae.*

¹⁶ Tamtéž, fol. 6a: *Sed mirum non est, quod a tam nobili medicamento abhorreat, cum mihi ea Hippocratis Galenique testimonia proferenti dixerit, errare me magnopere qui Hippocratem & Galenum sequar, cum sequi oporteat Savonarolam, eumque praeferre Hippocrati atque Galeno. O impiam vocem, o temerariam sententiam: quis tam crassi ingenii erit, qui relictis optimis authoribus medicinam ex lutosi libris descere velit? Quis unquam a medico talem vocem expectasset?*

Cardana tak může zavraždit každého člověka, který s akutní nemocí upadne do jeho nešťastných rukou: „Od této tak nesmyslné myšlenky tohoto hlupce nedokáže odvrátit ani autorita Hippokrata, ani Galéna, ani rozum, ani zkušenost, avšak ten ubožák se radí o léčbě nemocného se služkami a ženami, přestože se vychloubá velkým bohatstvím.“¹⁷

Opovržení vůči osobám, které graduovaní lékaři obecně nazývali *practici* nebo *empirici*, vedlo k invektivám jak v západoevropském měřítku, tak v předběllohorských Čechách.¹⁸ Nářky nad hloupostí a drzostí empiriků se staly doslova žánrem akademické medicínské literatury ve střední Evropě, jak nám ukazuje i Johann (Hans) Lange (1485–1565) ze slezského Löwenbergu, autor jiné sbírky lékařských listů *Epistolae medicinales* (1589).¹⁹ Avšak nebezpečí zabití pacienta, které zmínil Cardano, bylo obvykle vyslovováno s jistou nadsázkou; běžnější bylo riziko ublížení na zdraví. Pro podvodného či neúspěšného léčitele – ať již akademika či empirika – mohlo být kritické pouze střetnutí s autoritou, která byla připravená vyšetřovat jeho způsob léčby a podat na něj žalobu.

Jeden takový případ neúspěšného očního lékaře známe z pražského souměstí, konkrétně z Malé Strany z roku 1575. Tehdy urozený Václav Elsnic z Elsnic (1520–1581) přivedl k očnímu lékaři (okulistovi) Mikuláši Šubartovi svou dceru Elišku, která si vrazila do bělma pod zřítelnicí svého oka kus dřeva, načež se jí zde rozvinul zánět. Šubart dívce na oko přilepil náplast, vyžádal si 27 kop míšeňských grošů (a navíc hrnec másla a dva strychy ovsa) a rodičům zakázal oko mýt. Když po nějaké době Elišce oko vyteklo a přestala vidět i na druhé oko, Václav Elsnic okulistu před malostranským městským soudem zažaloval s požadavkem finanční náhrady. Předtím ovšem ukázal oko své dcery malostranským barbírům a jakémusi lékaři Štěpánovi, kteří se shodli na Šubartově vině. Šubart se u nemocné ostatně tři týdny neukázal, ale posílal k ní jen svého marštaléře.

¹⁷ Tamtéž, fol. 32a–33b.

¹⁸ D. Tomíček, „Já mnoho lékařů znám, kteříž prostí laikové sú – typologie empiriků na stránkách vybraných lékařských tisků 16. století“, in: K. Černý – P. Svobodný (ed.), *Historia – Medicina – Cultura. Sborník k dějinám medicíny*, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum: Praha 2006, s. 55–70; týž, „Profesní každodennost lékařských povolání v městském prostředí 16. století“, in: O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek (ed.), *Města a intelektuálové od středověku do roku 1848, Documenta Pragensia XXVII*, 2008, s. 827–835.

¹⁹ C. Pennuto, „La polémique contre les médecins imposteurs dans les *Epistolae medicinales* de Johann Lange“, in: É. Gavoille – F. Guillaumont (ed.), *Conflits et Polémiques dans l'épistolaire*, Presses universitaires François-Rabelais: Tours 2015 (Perspectives Littéraires), s. 425–443. Praktické zkušenosti a názory Johanna Langeho uložené v jeho korespondenci analyzuje N. G. Siraisi, *Communities of Learned Experience. Epistolary Medicine in the Renaissance*, Johns Hopkins University Press: Baltimore 2012, s. 39–60.

Po zahájení soudu sháněly obě strany svědky, a když bylo stání obnoveno za účasti svědků, okulista Šubart zpochybňoval kompetenci barbírů k tomu, aby posuzovali léčeni očí. Dále tvrdil, že dívka byla proti jeho zákazu myta a že zahojení je darem, k němuž sice mohou lidé přispět, ale pochází od Boha. Malostranský soud však Šubarta odsoudil k vrácení honoráře a zaplacení odškodného, načež se doktor odvolal k vyššímu soudu. Teprve koncem února 1576 přišel od císaře Maxmiliána II. definitivní verdikt, že doktor Šubart nemusí Elsnicovi nic platit, protože žalobce neprokázal, že doktor slíbil, že zranění „v jistém a jmenovitém čase zhojí, což samému Pánu Bohu vědomé a možné jest“. Šubart také při obhajobě využil svá zjištění, že dívka vycházela z domu, že jí myli hlavu a že její otec posílal bez doktorova vědomí pro jiné lékaře a řídil se jejich radami.

Tento případ, důkladně popsáný Z. Wintrem, ukazuje, že neúspěšný lékař se mohl téměř vždy odvolávat na známou sentenci „Lékař léčí, přirozenost – resp. Bůh – uzdravuje (*Medicus curat, natura – Deus – sanat*). Další obvyklou obrannou strategií lékaře byly poukazy na nedodržování lékařských nařízení pacientem. Doktor Šubart také využil své lékařské specializace, když devalvoval hodnocení „svého“ případu ze strany barbírů a jiných lékařů, kteří se nespecializovali na léčbu očí. Při obraně své lékařské prestiže se oční lékař také odvolával na předchozí úspěšná léčení očí a na jejich písemná potvrzení („jistoty“), z nichž předložil tři. První z nich odkazuje na Šubartovo zahraniční studium na lékařské fakultě v Erfurtu.²⁰ Lékařský diplom byl samozřejmě klíčovým důkazem kompetence, nicméně doktoři, kteří si byli vědomi svých chyb či nedbalosti, se pochopitelně pokoušeli rétoricky manipulovat pacienta, jeho rodinu, případně žalobce.²¹

3) Smrt urozeného pacienta jako prolog lékařského sporu

Velmi barvitý je příběh kontroverze dvou lékařů, která se naplno rozvinula po smrti jednoho z nejúspěšnějších polských králů Štěpána Báthoryho (1533–1585).²²

²⁰ Z. Winter, „Doktor okulista“, in: týž, *Šat, strava a lékař v XV. a XVI. věku*, J. Otto: Praha 1913 (Zikmunda Wintra sebrané spisy z belletrie a z kulturních studií, svazek V.), s. 297–302; nověji vydáno v souboru Zikmund Winter, *Malé historie a třísky*, Střeďočekské nakladatelství a knihkupectví: Praha 1987, s. 52–57.

²¹ K. Bergdolt, *Gewissen der Medizin. Ärztliche Moral von der Antike bis heute*, C. H. Beck: München 2004, s. 133–137, 145–172. Manipulativní strategie středověkých lékařů, které jsou doporučovány v rámci žánru *cautelae medicorum*, rozebral Z. Žalud, „Velmi nám pomáhá, že naši mluvčí nerozumějí: sugestivní a manipulativní prvky v chování středověkého lékaře“, *Kontakt* 14, 2012, č. 4, s. 475–484.

²² Stručný přehled sporu ohledně smrti krále Štěpána Báthoryho mezi Simone Simonim a Nicollo Bucellou podává S. Szpilczyński, „Sprzecznosci renesansowej medycyny w świetle

Uherský magnát, který na polský trůn nastoupil současně se sňatkem s Annou Jagellonskou roku 1576, vykazoval známky neznámé chronické nemoci již od roku 1583. Když se 3. prosince 1585 vrátil z lovu, pociťoval vedle mimořádné námahy také bolest na prsou. Jeho stav se zhoršoval, Štěpán opakovaně ztrácel vědomí, zhoršoval se mu dech, trpěl třesavkou a nekontrolovatelnými záškuby obličejových svalů. Dva hlavní královští lékaři Simone Simoni (1532–1602) a Nicolaus Bucella (1520–1599) se rozcházeli v návrzích na terapii. Simone Simoni věřil v humorální patologii, což jej vedlo k diagnóze *discrasia frigidata*, způsobené nadměrným vystavením těla chladu. Proto navrhoval terapii, v níž dominovalo ohřívání králova těla. Odchovanec padovské univerzity Nicolaus Bucella věřil, že choroba má svůj původ v některém orgánu a tvrdil, že král trpí kvůli meningeálnímu abscesu. Proto navrhoval užívat chladiivé prostředky, jimiž chtěl léčit příznaky.

Je pochopitelné, že protikladná doporučení těchto dvou i dalších lékařů nemohla dospět k jednotné diagnóze a důsledně prováděné terapii. Dvořané se na králově pohřbu shodli na tom, že Štěpána Báthoryho zahubil dav lékařů (*turba medicorum*). Proto bylo tělo podrobena pitvě, z níž dnes dokážeme odhadnout pravděpodobnou příčinu smrti, již asi byla polycystická choroba ledvin. Nicolaus Bucella, který se stal lékařem nového krále Zikmunda III. Vasy, ani Simone Simoni, jenž odešel na Moravu, ovšem nevzdávali svůj boj o osobní renomé a trvali na vlastní neomylnosti. Zaútočili na sebe navzájem v řadě tiskem vydaných spisů a v nich si nebrali servítky. Kupříkladu Simoni svého bývalého lékařského kolegu označil za „osla nejvyššího stupně, nejtupějšího chirurga, vousatou porodní bábu, neotesance a sprostého empirika, který se nevyzná ve filosofii, nemá ani páru o medicíně, nic neví o záležitostech přírody“.²³ V tomto barvitém výčtu najdeme i několik postav raně novověkých léčitelů, jimiž graduovaní lékaři hluboce pohrdali. Simone Simoni na lékařském trhu vidí podobné nekalé konkurenty, jaké tam viděl již Johann Lange.

polemiki Simoniusza z Buccellą po zgonie króla Stefana Batorego“, *Archiwum Historii Medycyny* 40, 1977, č. 3, s. 292–295; zatím poslední příspěvek k tématu publikovala A. Pawłowska-Kubik, „Śmierć Stefana Jegomości króla polskiego w Grodzie 12 Decembra Anno Domini 1586 (Prawdziwa sprawa o chorobie i śmierci nieboszczyka Stefana Batorego króla polskiego) – źródło do losów Stefana Batorego i historii medycyny“, *Studia Źródłoznawcze* 56, 2018, s. 137–153.

²³ V. E. Torres – M. L. Watson, „Polycystic kidney disease: antiquity to the 20th century“, *Nephrology – Dialysis – Transplantation* 1998, 13 (10), s. 2690–2696. Urážlivé vyjádření o N. Bucellovi (zde na s. 2692) uvádím v originálním znění: *asinus in superlativo gradu, ineptissimus chirurgus, barbata obstetrix, crudus et rudissimus empiricus, hospes in philosophicis, peregrinus in medicinis, ignotus naturae rerum*. Také poslední studie věnovaná králově smrti uvádí jako příčinu smrti chronickou chorobu ledvin a z ní plynoucí uraemii, srov. A. Pawłowska-Kubik, c. d., s. 138.

Zdá se, že podobné pocity zakoušel Johann Crato z Crafftheimu a ostatní císařští lékaři Maxmiliána II., který se v říjnu 1576 na říšském sněmu v Řezně snažil vyjednat spojení s carem proti Štěpánu Báthorymu. Ve svém listu Johannu Sambucovi lékař pokládá za počátek císařovy smrtelné choroby 29. srpen, kdy o desáté hodině noční Maxmiliána postihla bolest ledvin a silné zvracení.²⁴ Crato tehdy tvrdil, že císařovo srdce a plíce jsou zavaleny hlenem, a navrhl léčbu, kterou však většina ostatních lékařů odmítla. Prý proto se panovníkův stav zhoršoval a z těla mu vyšlo pět poměrně velkých kamenů. V té době Crato také churavěl, a snad proto z Řezna byli posláni vyslanci za císařovým druhým nejvýznamnějším lékařem Juliem Alexandrinem von Neustein.

Císařovo zdraví tedy ohrožovala jak nemoc, tak i nesvornost jeho osobních lékařů. Tyto muže však uvedl ve zmatek příchod osoby, která rázem zpochybnila jejich pozici expertů a s přímlovou vlivných dvořanů se dostala přímo k Maxmiliánovi. Ulmská městská rada totiž poslala do Řezna na lodi Agátu Streicherovou, která převzala císařovo léčení. Crato prý ještě neviděl hloupější a drzejší ženu a Agátu označil za „děsivou obludu“ (*monstrum horrendum*). Streicherová totiž prohlásila, že kdyby ji k Maxmiliánovi nezavolali, císař by se nedožil ani tří příštích dní, a přislíbila jeho vyléčení. Nemocný Crato prý do léčby nemohl zasahovat, nicméně spatřil její předpis bylinného přípravku, který se běžně užíval na epilepsii. V Řezně se roznesla zpráva, že císař po epileptickém záchvatu dvě hodiny ležel, zatímco Crato se pokusil prosadit na úkor léčitelky.²⁵ Jeho veřejné vystoupení, v němž nabídl císaři lékařské služby za sebe i za ostatní vzdělané lékaře, už podle něj nemohlo zvrátit dosavadní chybnou léčbu.²⁶ Císař neměl chuť k jídlu a kvůli hemoroidální bolesti už nemohl spát.

²⁴ *Ioannis Cratonis A Krafftheim Trivm Imperatorvm Qvondam Consiliarii Et Archiatri Epistola Ad Ioannem Sambucvm Med. Doct. Consiliarivm Et Historicvm Caesarevm De Morte Imperatoris Maximiliani Secvndi...*, Litteris Maukii: Ienae 1781; dostupné z: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/1572300> [5. 1. 2021].

²⁵ Tamtéž, s. 18: *Conatus sum nefariam audaciam mulieris comprimere, quantum in me fuit, et aliqua remedia, quae humorem in pectore assumere possent, proposui. Sed nescio, quomodo, imo bene scio, quomodo eorum usus est impeditus.*

²⁶ Tamtéž, s. 19–20: *Cum vero istius imposturas et muliebres fraudes ferre amplius non possem, audientibus omnibus medicis, supplex S. Caesaream M. oravi, se sibi impudentem mulierem vana dare pateretur, me non velle videri mutum canem, qui silentio salutem Domini perderet; adesse S. Mti. Medicos eximios, qui et morbum intelligant, et quilibet curam in se recipere non dubitet, si quis addubitaret, (me quidem ea, quae divina voluntate fiunt, non posse ad meum iudicium revocare, neque avertere) verum si concederetur, solum vellem curam in me suscipere. Vicit fatalis improbitas. Mulier enim purgans medicamentum dedit, et aliis multis, ac vero balsamo, ut mendacissima foemina appellabat, usa est.*

Ač bylo všem dvorním lékařům jasné, že vývoj nemoci směřuje ke smrti, podle Cratona prý někteří (nejspíše i Julius Alexandrinus) ještě chválili činnost Streicherové, aby se sami vyhnuli kritice.²⁷ Zrána 12. října se prý už Crato neovládl a veřejně prohlásil, že se sice vyzkoušelo mnoho věcí, ale nic správného. Když byl otázan, co by poradil, navrhl užít *diaphoretica vel diuretika*. Záhy však Crato poznal, že je na to pozdě; přede všemi prohlásil, že lidská pomoc už nepřichází v úvahu a je třeba se modlit o pomoc Boží. Zakrátko Maxmilián II. zemřel. Lékař pak ještě hovoří o pitvě, při které císařova hofmistra Dietrichštejna upozornil na poškozenou funkci klíčových orgánů, potvrdil si svou dřívější diagnózu a postěžoval si Johannu Sambucovi na svého kolegu Julia Alexandrina.²⁸ Jde samozřejmě o silně subjektivní pohled s prvky alibismu.

Vzhledem k tomu, že přesně neznáme terapii Agáty Streicherové a také retrospektivní diagnostika, včetně nalezení příčiny císařovy smrti, je dnes téměř vyloučená, lze postihnout pouze sociální rozměr této konfliktní situace. V Cratonových očích byla Agáta diskvalifikována především coby žena, a proto ji ve svém textu ponižoval na úroveň nevzdělaných léčitelů. Agáta však nebyla typická nevzdělaná „Kurpfuscherin“, jak tehdy možná soudili císařovi lékaři a po nich i část moderní historiografie.²⁹ „To, co jí umožnilo věnovat se tomuto povolání, byla skutečnost, že její bratr byl univerzitně vzdělaným a licencovaným lékařem v Geislingen [Dr. Augustin Streicher, jenž ji pravděpodobně vzdělával]. Proto ji rada [města Ulmu] jmenovala lékařkou a ona vykonala v sobotu 15. března 1561 přísahu, že

²⁷ Tamtéž, s. 19–20: *In oculos incurrebat omnium, valetudinem Caesaris in peius ruere, tamen ne in offensionem incurrerent plurimi, anilia ista collaudabant.*

²⁸ Tamtéž, s. 24: *Clarissimus autem D. IULIUS, vir ad levitatem animi singularem factus, et vere ἀρεσκος.*

²⁹ M. A. Becker, „Die letzten Tage und der Tod Maximilians II.“, *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge 11, 1877, s. 308–342; L. Senfelder, „Kaiser Maximilians II. letzte Lebensjahre und Tod“, *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge 32, 1898, s. 47–75. Představu o šarlatánce Agátě Streicherové přijal např. J. Janáček, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 2014 (4. vyd.), s. 201. V. Bůžek, *Smrt a pohřby Ferdinanda I. a jeho synů. Reprezentace katolické víry, politické moci a dynastické paměti Habsburků*, Nakladatelství Lidové noviny: Praha 2020, s. 130–132, který věnuje pozornost aktivitě lékařů a Streicherové u nemocného císaře, se nevyhnul některým zjednodušením: Streicherová císaři nediagnostikovala pouze „zánět pohrudnice“ (jak uvádí Crato, c. d., s. 20), nýbrž podle názoru Maxmiliánových lékařů za příčinu nemoci pokládala *nějaké hlízy aneb PLEURITIS* (A. Stejskal, „Poslední noc císaře Maxmiliána očima Adama z Dietrichštejna“, *Archivum Trebonense* '96. Sborník studií pracovníků Státního oblastního archivu v Třeboni, s. 99; srov. i Crato, c. d., s. 22: *neque... exulcerationis vel inflammationis... signa reperit.*); kromě lektvarů z bylin a zábalů Streicherová užila i nějaký pročišťující lék (Crato, c. d., s. 19: *purgans medicamentum*).

bude zachovávat stará i nová pravidla stanovená ctihodnou městskou radou.“ Její lék na močové kameny jí získal nadregionální renomé a významné pacienty.³⁰ Absolventi lékařských fakult nejspíše akademicky nevzdělané lékařky zaměňovali za bylinkářky či za porodní báby. Tyto „porodní asistentky“ však v mnoha německých městech Říše podléhaly reglementaci v podobě tzv. *Hebammenordnungen*, které zaváděly větší kontrolu těhotných žen i porodních bab, u nichž se požadovala jak morální, tak lékařská kompetence.³¹

Summary

The study deals with several scholarly disputes and polemics over various topics of medicine as well as of natural history, documented by written sources in 16th and 17th century. The first part of the study introduces the topic. Academically educated physician of the time had to capture a positive reputation and to maintain the appearance of his skills and learning (the concept of *self-fashioning*) in order to retain his superiority to other service providers within the so-called *medical marketplace*. There were many disputes among the graduated physicians: some of them were matters of prestige – an argument between Bartolomeo Guarinoni and Christophoro Guarinoni about the origin of earthquakes, between Conrad Gesner and Pietro A. Mattioli about the appearance of *aconitum primum* – others were matters of life and death – a controversy over the treatment of the Polish king Stephen Báthory between the two chief royal physicians, Simone Simoni and Nicollo Bucella. Contradictory recommendations of these two (and other) physicians could not result in a singular

³⁰ H. Wunder, *He Is the Sun, She Is the Moon. Women in Early Modern Germany* (translated by T. Dunlap), Harvard University Press: Cambridge (Massachusetts) – London (England) 1998, s. 103–104; L. Sporhan-Krempel, „Agatha Streicher um 1520–1581“, in: Elisabeth Noelle-Neumann (ed.), *Baden-Württembergische Portraits. Frauengestalten aus fünf Jahrhunderten*, Stuttgart 1999, s. 16–22; srov. W. Kühlmann – J. Telle (ed.), *Der Frühparracismus*, Vol. 2, Max Niemeyer Verlag: Tübingen 2004 (Frühe Neuzeit 89), č. 65, s. 457–459; E. J. Wormer, heslo „Streicher, Agatha“ in: *Neue Deutsche Biographie* 25 (2013), s. 533 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd101236657X.html#ndbcontent>. Mezi její urozené pacienty náleželi mj. bratr morhučského arcibiskupa (1574), biskupové ze Špýru (1571, 1580) a Štrasburku, hrabě Günther ze Schwarzburku, princezna z Hohenzollernu a manželka bádenského markraběte Karla (1572).

³¹ S. Flügge, *Hebammen und heilkundige Frauen. Recht und Rechtswirklichkeit im 15. und 16. Jahrhundert*, Stroemfeld/Nexus Verlag: Frankfurt am Main 1998.

diagnosis and a consistent therapy of the Polish king. After his death, they attacked each other in a number of printed texts and neither of them pulled any punches.

Even more intense clashes occurred whenever an untrained practitioner (*empiricus*) got in the way of an academically educated physician – an argument over the use of *oxymel* between Doctor Taddeo Duno and the empiricist Thomas Zoius. Lamentations over the foolishness and audacity of empiricists, or, more generally, scammers (impostores), became a full-on genre within European academic medical literature. Failed or fraudulent healers could only be held accountable if there was a medical authority willing to investigate their treatment methods and sue them. Some controversies did not escalate to an open conflict – Agatha Streicher versus Doctor Johann Crato of Krafftheim. Agatha Streicher was called upon to treat the terminally ill Emperor Maximilian II, while the academically educated physicians present could not agree on what medical steps they should take. Agathe, however, was not the typical, uneducated Kurpfuscherin, as the emperor's physicians (and historiographers) may have assumed; she was appointed a town physician by the council of town Ulm. Crato's account of the failed therapy of the Emperor is, above all, a testament to the medical "status" that academically educated physicians purposefully (and, at first, informally) built for themselves. They understood their academic education to be the basis of their superiority to other service providers within the medical marketplace.

Correspondence

Mgr. Zdeněk Žalud, Ph.D.

Husitské muzeum v Táboře

náměstí Mikuláše z Husi 44

390 01 Tábor

zalud@husitskemuzeum.cz